

A la recerca del trial: les variants supercomplexes a les escriptures paleohispàniques

In search of the trial: the supercomplex variants of the Palaeohispanic scripts

Joan Ferrer i Jané

Universitat de Barcelona

joan.ferrer.i.jane@gmail.com

Resumen: El análisis de las variantes con doble marca características del sistema trial, las variantes supercomplejas, indica que no es posible generalizar el uso de este sistema a todos los signos silábicos dentales y velares, puesto que para algunos de ellos no se detecta ni siquiera la existencia de la variante supercompleja. Así pues, el sistema trial detectado para **ka** y **ke** probablemente fuera una característica heredada, lo que explicaría la existencia de variables supercomplejas en otros signos, sólo como una reliquia. El hecho de que en la escritura turdetana se detecten también variantes supercomplejas, tendría como explicación más económica que en ambos casos fuera una característica heredada de la escritura paleohispánica original, donde sí podría ser general, más que una doble innovación independiente.

Palabras clave: Escritura ibérica. Epigrafías paleohispánicas.

Abstract: The analysis of the variants with double mark characteristics of the triple system, the supercomplex variants, indicates that it is not possible to generalize the use of this system to all the dental and velar syllabic signs, since for some of them the existence of the supercomplex variant is not even detected. Therefore, the triple system detected for **ka** and **ke** was probably an inherited characteristic, which would explain the existence of supercomplex variants in other signs, only as a relic. The fact that the supercomplex variants are also detected in Turdetan script, such as that of the sign **ka**, would also have as a more economic explanation that in both cases were an inherited feature from the original Palaeohispanic script, where it could be a general feature, rather than a double independent innovation.

Key words: Iberian script. Palaeohispanic Epigraphies.

Recepción: 15.09.2019 | **Aceptación:** 13.11.2019

Projectos: Este trabajo ha sido realizado en el marco del proyecto FFI2015-63981-C3-1-P, “Hesperia: lenguas, epigrafía y onomástica paleohispánica”, financiado por el Ministerio de Economía y Ciencia.

1. Introducció

La identificació de noves característiques de les escriptures paleohispàniques relacionades amb l'existència de dualismes, ha estat una constant en els darrers anys, tot i que no totes les noves propostes han rebut el mateix grau d'acceptació. Així, l'existència del sistema dual de l'escriptura ibèrica nord-oriental amb dualitats estrictament a les oclusives velars i dentals (Ferrer 2005, amb bibliografia anterior) està plenament acceptada. En general també acceptada es trobaria la seva extensió a l'escriptura celtibèrica (Ferrer 2005; 2017; Jordán 2005; 2007), tot i que també ha rebut alguna opinió crítica (de Hoz 2017). Tampoc es pot donar per consensuada (Rodríguez 2018, n. 8, en contra) l'escriptura dual ampliada, típica de la zona edetana, que a més de les dualitats a les oclusives velars i dentals, sembla que també en tindria a les vocals i a algunes consonants contínues (Ferrer 2015). També encara no totalment acceptada (De Hoz 2013, 655, n. 27 i Faria 2013, 197 en contra, però Velaza 2011, 96, n. 3 i Jordán 2013, 117 a favor) es trobaria l'escriptura dual sud-oriental, que a més de les dualitats a les oclusives velars i dentals, també presentaria dualitats a una de les sibilants, una de les vibrants, una de les nasals, però no a les vocals (Ferrer 2010). Finalment, també sembla que es pot començar a distingir l'escriptura turdetana dins del complex meridional que a més de les dualitats de ja esmentades per la ibèrica sud-oriental, podria incorporar dualitats a les labials i a una lateral (Ferrer 2018b; e.p. a), que encara no ha tingut temps de ser valorada.

En aquest treball avaluaré fins quin punt es possible estendre a la resta de signes sil·làbics dentals i velars, el comportament que presenten els signes ka i ke que els permet aparèixer representats per tres variants diferents. La presència de tres variants d'un mateix signe a tres inscripcions m'ha fet plantejar en treballs anteriors que algunes variants de l'escriptura ibèrica nord-oriental podrien distingir tres valors fonètics, a partir d'un mateix signe base (Ferrer 2017, 269; 2018, 285; Ferrer i Moncunill 2019, 88). Per analogia amb l'escriptura dual, que usa dues variants, a la que n'usaria tres la identifico com escriptura tria. En els textos on es detecta aquest fenomen, a més del signe base, la variant simple, i de la variant marcada o complexa, apareix una tercera variant amb doble marca, que és la que identifico com a variant supercomplexa. Aquest treball pretén fer un pas més en aquesta línia d'investigació, identificant aquelles variants paleogràfiques que podrien encaixar com a variants supercomplexes. Aquestes variants podrien usar-se com un indicador

heurístic per identificar inscripcions plausiblement trials. Però també podrien ser estrictament relíquies d'un sistema trial ja abandonat, on la variant supercomplexa s'hagués fossilitzat en funció de variant complexa. L'àmbit de recerca fonamental serà l'escriptura ibèrica nord-oriental, però també s'explorà la seva existència a les escriptures meridionals.

Aquest fenomen es produeix a tres inscripcions, el plom del Pujol de Gasset de Castelló (F.6.1), el plom d'Ensérune (Nissan-lez-Ensérune, *BDH HER.02.373*) i el plom de Los Villares (Caudete de las Fuentes, F.17.2) (fig. 1). Excepte el d'Ensérune, en que la identificació de les tres variants és més recent (Orduña 2013, 518, n. 9;¹ Velaza 2015, 250; Ferrer 2018, 79),² en els altres dos, ja tant els editors originals, com Untermann a *MLH* recullen l'existència de les tres variants. Els signes identificats formant trialitats de manera explícita són el signe **ke** a Castelló i a Ensérune, i el signe **ka** a Los Villares. Pel que fa a **ke**, en el cas de Castelló i Ensérune la variant simple coincideix (C), però no les variants complexes, ja que en el primer cas es formen afegint petits traços a la part superior (C / €), mentre que en el segon, s'afegeixen punts també a la part superior del signe (C / €). Respecte de **ka**, a los Villares la variant simple es l'habitual de amb el traç a l'esquerra (Λ) i la complexa és l'habitual amb doble traç simètric a dreta i esquerra (⋈), mentre que la tercera variant es forma doblant els traços inferiors en posició elevada (⋈).

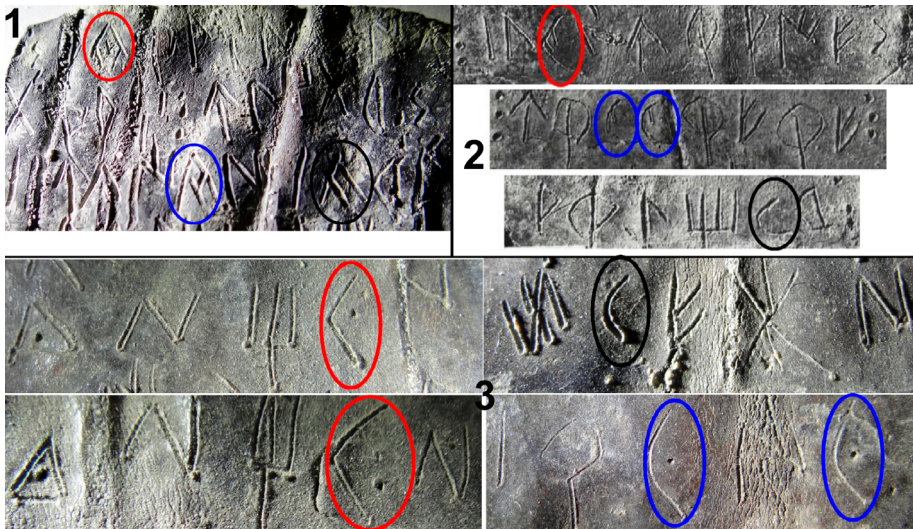

Fig. 1. Trialitats explícites. 1, Plom de Los Villares (F.17.2); 2, Plom de Castelló (F.6.1); 3, Plom d'Ensérune (BDH HER.02.373).

- 1 Tot i que ja avançat en comunicació personal el 2007.
- 2 Confirmat per autòpsia el 10/9/2014.

En primer lloc analitzaré les variables supercomplexes dels dos signes que han aparegut formant trialitat, **ke** i **ka**, que són les que més joc donen. Després analitzaré les variants supercomplexes de la resta de velars i de les dentals. Finalment, analitzaré per una part les coherències en el seu ús i per altra els problemes detectats en la seva generalització. Una revisió ràpida a la situació de les supercomplexes a les escriptures meridionals, donarà pas a les conclusions.

2. Les variants supercomplexes del signe **ke**

Les variants supercomplexes de **ke** (fig. 2) presenten cinc variants que es documenten en total 14 cops. Al plom d'Ensérune (*BDH HER.02.373*) es documenta dos cops la variant amb doble punt (*BDH ke33: €*), sempre al text *tundiken*.³ Al plom de Castelló (F.6.1) es documenta només un cop la variant amb doble traç superior (*ke8: €*)⁴ al text *balkebiur*. La variant supercomplexa apareix també en una forma amb doble traç complet (*ke12: €*), fins a vuit vegades en diverses inscripcions de Lliria, tant pintades: a *úrkebas* (F.13.3), *balkebeŕei* (F.13.6), *jkisker* (F.13.6), *balkeuni[* (F.13.8), *balkebe[* (F.13.19) i a *]+keŕaer* (*BDH V.06.003*); com ploms: a un text de lectura complexa, però que sembla que inclou el formant *iskeŕ* (F.13.2), i el mateix formant, *iske+*, en un altre text dubtós d'un plom de procedència desconeguda, però probablement també de Lliria (Ferrer i Escrivà 2015). Una altra possible variant complexa és la que es detecta al plom de Los Villares (F.17.2), on a la variant complexa de **ke** formada per dos semicercles intersecats, se li afegeix un traç addicional en forma de petit semicercle vertical a la part frontal (*BDH ke43: €*), als segments *sedalikean* i *sekebiterosan*. Finalment, un altra variant complexa podria ser la de la falcata (*BDH V.22.01*), atribuïda a Sagunt, però segons tot sembla procedent del jaciment del Rabosero a Torres-Torres, on als semicercles intersecats se'ls hi afegeix un parell de traços a la part posterior del signe (*JRR ke9 / BDH ke41: €*) al text *banbalkes* (Rodríguez 1998).

3 Seguint el criteri de treballs anteriors represento la velar supercomplexa quan apareix en una trialitat explícita amb un diacrític sobre la k, *ka* o *ke*.

4 Si no s'indica el contrari, les codificacions de signes fan referència a la classificació d'Untermann 1990, 246-247, a *MLH III*. Alternativament, s'indica la classificació d'Untermann (1980, 49), amb el prefix *MLH II*. I per algunes variants s'indica la classificació de Rodríguez 2004, 143-146, amb el prefix *JRR*. Pels que no figuren a *MLH III*, s'afegeix a continuació de les sigles *BDH* una codificació provisional que l'amplia.

Seq.	Referència	Suport	Jaciment	Text	Variant
1	HER.02.373	plom	Ensérune	<i>tundiĕn</i>	ⲕ
2	HER.02.373	plom	Ensérune	<i>tundiĕn</i>	ⲕ
3	F.6.1	plom	El Pujol de Gasset	<i>balĕbiur</i>	ⲕ
4	F.13.3	pintada	El Tossal de Sant Miquel	<i>úrkebas</i>	ⲕ
5	F.13.6	pintada	El Tossal de Sant Miquel	<i>balkeberei</i>	ⲕ
6	F.13.6	pintada	El Tossal de Sant Miquel	<i>ĵkiskeŕ</i>	ⲕ
7	F.13.18	pintada	El Tossal de Sant Miquel	<i>balkeuni[</i>	ⲕ
8	F.13.19	pintada	El Tossal de Sant Miquel	<i>balkebe[</i>	ⲕ
9	V.06.003	pintada	El Castellet de Bernabé	<i>ĵ+kešaer</i>	ⲕ
10	F.13.2	plom	El Tossal de Sant Miquel	<i>iskeŕ</i>	ⲕ
11	Ferrer i Escrivà 2015	plom	El Tossal de Sant Miquel	<i>iske+</i>	ⲕ
12	V.22.01	falcata	El Rabosero	<i>banbalkes</i>	ⲕ
13	F.17.1	plom	Los Villares	<i>sedalikean</i>	ⲕ
14	F.17.1	plom	Los Villares	<i>sekebiterosan</i>	ⲕ

Tabla. 1. Relació de variants supercomplexes del signe ke.

Fig. 2. Possibles variants supercomplexes de ke: 1, Castelló (F.6.1, fot. MLH); 2, Ensérune (BDH AUD.05.373); 3, Lliria (F.13.19, fot. BDH); 4, Los Villares (F.17.2); 5, Torres-Torres (BDH V.22.01, fot. BDH).

3. Les variants supercomplexes del signe ka

Les variants supercomplexes del signe **ka**, que té formes simples d'un traç (**ka1**: $\wedge$ / **ka2**: $\wedge$) i complexes de dos traços (**ka3**: A / *BDH ka11*: A), presenten quatre formes diferents (fig. 3) que es documenten en total quinze vegades. La variant supercomplexa del plom de los Villares (F.17.2) presenta els traços superiors units i els inferiors separats (*BDH ka13*: A) i només es documenta a l'antropònim *sakáradin*. Una variant similar, però amb els traços superiors i inferiors units (*BDH ka8*: A), es documenta nou cops: dos cops a una àtica de Lliria (F.13.71) al text *Jbaiśakarkaśar*; un cop al text *Jikam* d'una ceràmica pintada suposadament procedent de Lliria, però només coneguda per dibuix (*BDH V.06.083*, Ferrer i Escrivà 2013); tres cops a un plom de procedència desconeguda (*BDH SP.01.01*), als textos *baika*, *balesaika* i *itirtakan*; dos cops a una altre plom de la mateixa col·lecció (*BDH SP.01.02*) als textos *balesaika* i *baikabios*; i finalment a la rupestre de l'Abrigo Burgal (*BDH V.10.01*), al text *kasete*. En aquesta mateixa inscripció es documenta només un cop una variant que a més del doble traç doble interior presenta unes extensions laterals (*BDH ka14*: A), al text *kaisair*. Aquesta lectura és una correcció després d'autòpsia de la lectura *kaisan* publicada per Fletcher i Silgo 1994. El text es pot posar en relació a un possible teònim recentment identificat a la inscripció rupestre de Sant Martí de Centelles, on es documenta dues vegades: *gais(ir)* (Ferrer e.p.c). Finalment, una altra variant amb els dos traços dobles separats (*BDH ka10*: A) es documenta quatre cops a l'altre plom de Los Villares (F.17.1) sempre representant a la unitat de mesura **ka** que va seguida de diversos conjunts de barres verticals, que indiquen la quantitat.

Seq.	Referència	Suport	Jaciment	Text	Variant
1	F.13.71	àtica	Tossal de Sant Miquel	<i>Jbaišakarkašar</i>	
2	F.13.71	àtica	Tossal de Sant Miquel	<i>Jbaišakarkašar</i>	
3	V.06.083	pintada	Tossal de Sant Miquel	<i>Jikam</i>	
4	SP.01.01	plom	Desconegut	<i>balesaika</i>	
5	SP.01.01	plom	Desconegut	<i>itiřtakan</i>	
6	SP.01.01	plom	Desconegut	<i>baika</i>	
7	SP.01.02	plom	Desconegut	<i>balesaika</i>	
8	SP.01.02	plom	Desconegut	<i>bařkabios</i>	
9	V.10.01	rupestre	Abrigo Burgal	<i>kasete</i>	
10	V.10.01	rupestre	Abrigo Burgal	<i>kaisair</i>	
11	F.17.2	plom	Los Villares	<i>sakařadin</i>	
12	F.17.1A	plom	Los Villares	<i>ka</i> IIIIIIIII IIIIIIII (20)	
13	F.17.1B	plom	Los Villares	<i>ka</i> IIIIIIIIIII (10)	
14	F.17.1B	plom	Los Villares	<i>ka</i> IIIIIIIIIII (11)	
15	F.17.1B	plom	Los Villares	<i>ka</i> IIIIIII (9)	

Tabla. 2. Relació de variants supercomplexes del signe ka.

Fig. 3. Possibles variants supercomplexes de ka: 1 Lliria (F.13.71, fot. BDH); 2, Burgal (BDH V.10.01); 3, Los Villares (F.17.2); 4, Los Villares (F.17.1).

4. Les possibles variants supercomplexes a la resta de velars

El signe **ku** normalment té com a variant complexa el cercle amb el punt central (**ku2**: ⊙) i com a variant simple el cercle exempt (*BDH ku5*: ○), tal com han confirmat els abecedaris duals, com el de Bolvir (*BDH GI.03.01b*). Les possibles variants supercomplexes (fig. 4) serien les que presenten un segon cercle interior a vegades mantenint el punt central (*BDH ku6*: ⊗) i a vegades sense (**ku4**: ⊚), en aquest darrer cas sembla que podria estar causat pel fet de que en tractar-se d'inscripcions pintades, realitzar el punt central en un cercle petit seria complicat. Tot i que també podria tractar-se d'una forma alternativa de traçar el punt central, cosa que implicaria considerar-les com a complexes, enlloc de supercomplexes. La variant amb doble cercle i punt central es documenta clarament al plom del castellet de Bernabé (*BDH V.06.001*; Ferrer 2009) al segment *sukuŕba* i per duplicat a una inscripció rupestre de la Cerdanya (*BDH PYO.07.03*; Ferrer 2018a), als segments *kutun* i *belenku*, mentre que les de doble cercle es documenten en dues o potser tres ceràmiques pintades de Lliria als segments *kus* (F.13.9), *tarkusi* (F.13.27) i potser a *alâkuegiar* (F.13.7). Al plom del Museu de Lliria (Ferrer i Escrivà 2015) no queda clar si hi ha punt, però el doble cercle és clar als segments ++*kuen* i ++*lâkun*. El mateix dubte es dona a la rupestre de l'abrigo Burgal (*BDH V.10.01*), en un signe no dibuixat correctament a l'edició original, però sembla que, com a mínim, té doble cercle.

Fig. 4. Possibles variants supercomplexes de **ku**: 1, Oceja (*BDH PYO.07.03*) i Castellet de Bernabé (*BDH V.06.001*); 2 Lliria (F.13.9 i F.13.27).

Seq.	Referència	Suport	Jaciment	Text	Variant
1	F.13.75	plom	Castellet de Bernabé	<i>sukuŕba</i>	⊙
2	PYO.07.03	rupestre	Oceja	<i>belenku</i>	⊙
3	PYO.07.03	rupestre	Oceja	<i>kutun</i>	⊙
4	F.13.9	pintada	Tossal de Sant Miquel	<i>kus</i>	⊙
5	F.13.27	pintada	Tossal de Sant Miquel	<i>tarkusi[</i>	⊙
6	F.13.7	pintada	Tossal de Sant Miquel	<i>alâkuegiar</i>	⊙
7	Ferrer i Escrivà 2015	plom	Tossal de Sant Miquel?	<i>++kuen</i>	⊙
8	Ferrer i Escrivà 2015	plom	Tossal de Sant Miquel?	<i>++lâkun</i>	⊙
9	V.10.01	rupestre	Abrigo Burgal	<i>...ku...</i>	⊙

Tabla. 3. Relació de variants supercomplexes del signe **ku**.

El signe **ko** (**ko1**: ☒) no presenta variables supercomplexes clares (fig. 5). L'única opció seria interpretar que ho fossin les variants que presenten dos traços diferenciats (*MLH II ko4 / BDH ko7*: ☒), com la usada a al plom de Palamós (C.4.1) o la ceràmica d'Ensérune (B.1.21). Però si fos així, caldria disposar d'un conjunt ampli de variants que només presentessin la marca a un dels dos hemisferis, que aleshores podríem interpretar com a variants complexes, però només hi ha un cas clar. Es tracta de la variant complexa de l'abecedari dual de Bolvir (*BDH GI.03.01b*), que només porta marca a la meitat inferior, tot i que no és ni un punt, ni un traç, és un petit traç oblic (*BDH ko8*: ☒) i que fa parella amb un **ko** sense marca. Estrictament, les variants que presenten un sol traç que ocupa els dos hemisferis (**ko2** / *BDH ko2*: ☒), com la usada a un dels ploms d'Ullastret (C.2.3) o a un rupestre d'Oceja (PYO.07.40) podrien ser la forma relaxada de traçar els dos traços amb un sol cop. De forma similar, els dos traços podrien ser el resultat de traçar el traç allargat original en dos cops, cosa que podria haver donat lloc a la variant que presenta dos punts (*MLH II ko3 / BDH ko6*: ☒), com la usada a algunes de les ceràmiques d'Ensérune (B.1.260 i B.1.269).

Fig. 5. Variants complexes de **ko**: 1, Oveja (PYO.07.40); 2, Ensérune (B.1.21); 3, Ensérune (B.1.269). 4, Bolvir (BDH GI.03.01b).

Un cas similar és el de les possibles variants supercomplexes de **ki** (**ki1**: ↙ / **ki6**: ↘), ja que només ho podrien ser les que porten un doble traç (fig. 6), un en cadascuna de les dues meitats del signe (**ki5**: ↗ / **ki9**: ↖), com les usades a algunes ceràmiques pintades de Llúria (F.13.21 i 22), al plom de la Balaguera (BDH CS.13.08) o a una rupestre d'Oveja (BDH CS.13.08), però el problema és que pràcticament no hi ha cap cas clar amb traç simple (**ki4**: ↗ / BDH **ki10**: ↖ / BDH **ki11**: ↗ / BDH **ki8**: ↖), ja que tots els possibles candidats presenten dubtes de lectura. Com seria el cas de les ceràmiques pintades de Llúria (F.13.6 i 30), un dels ploms d'Orlell (F.9.7) i un plom de procedència desconeguda (C.0.2). L'existència de les variants amb un sol traç que ocupa les dues meitats del signe (**ki3**: ↗ / **ki7**: ↖), com les usades a un dels ploms de la Serreta (G.1.6) i a una de les ceràmiques pintades de Llúria (F.13.3), es d'interpretació ambigua, ja que tant podria ser una variant d'un sol traç que ha desbordat la seva meitat, i que per tant es podria interpretar com a complexa. O com una variant de doble traç, on els dos traços han acabat convergint a la mateixa alçada i que per tant es podria interpretar com a supercomplexa. També podria ser al revés i ser la variant de dos traços l'evolució d'una variant d'un sol traç que ocupa els dos hemisferis executada en dos cops.

Fig. 6. Possibles variants supercomplexes de **ki**: 1, La Serreta (G.1.6); 2, La Balaguera (BDH CS.13.08); 3, Llúria (F.13.3); 4, Oveja.

Així doncs, ni per **ki**, ni per **ko**, no sembla que la distinció de tres variants es pugui defensar, ni tant sols des del punt de vista paleogràfic. El fet que les variants amb un sol hemisferi marcat siguin molt excepcionals indica que si en algun moment aquesta pràctica va existir, ja no era operativa.

5. Les possibles variants supercomplexes a les dentals

A les dentals no es detecten trialitats explícites, però sí variants que serien susceptibles de ser interpretades com a supercomplexes.

El cas més clar és el de les variants de **ti** (**ti7**: 𐌛) i **to** (**to3**: 𐌚) de quatre traços (fig. 7), que podrien actuar com a supercomplexes, comparades amb les simples de dos traços (**ti3**: 𐌛 / 𐌚) i les complexes de tres traços (**ti1**: 𐌛 / **to1**: 𐌚). Tot i així, si analitzem quina és la distribució territorial de les variants simples de dos traços (𐌛 / 𐌚) i de les variants supercomplexes de quatre (𐌛 / 𐌚), es pot verificar que són pràcticament excloents (fig. 8).

A més d'aquestes variants, esporàdicament apareixen variants amb més traços (com **to4** i *MLH* II **ti7**, **ti8** i **to8**), tot i que normalment es tracta de textos amb lectures poc clares i que plantegen altres dificultats de lectura (C.2.38, B.1.69 i 72).

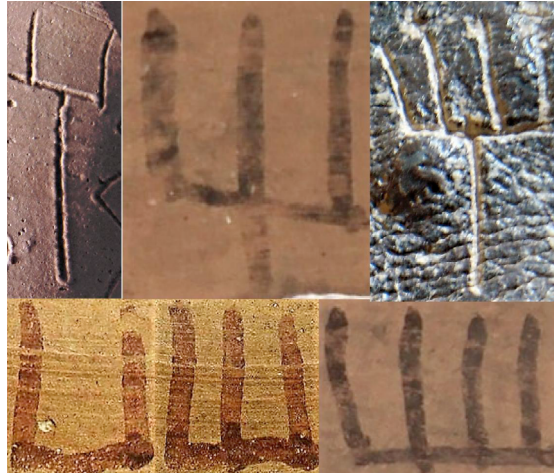

Fig. 7. Variants principals de **ti**:
1, Figuerola (*BDH* SP.01.09);
2, Llíria (F.13.32, fot. *BDH*);
3, La Balaguera (*BDH* CS.13.08).
I **to**: 1 i 2, Castellet de Bernabé
(*BDH* V.06.003, fot. *MPV*);
3, Llíria (F.13.32, fot. *BDH*).

La variant de **ti** quatre de traços és molt freqüent i apareix a pràcticament tot el territori. En canvi, la de dos traços (𐌛) es concentra als voltants de Llíria: una ceràmica pintada de La Monravana (F.12.1), el plom i diverses ceràmiques pintades del Tossal de Sant Miquel (F.13.2, 3, 5, 8 i 24), el plom del Castellet de Bernabé (*BDH* V.06.003), els ploms de Los Villares (F.17.1, 2 i 3), la rupestre del Abrigo Burgal (*BDH* V.10.01), el plom del Pixòcol (*BDH* A.03.01) i tres

inscripcions de procedència desconeguda de col·leccions tarragonines, però probablement siguin de la zona edetana o adjacents, un plom (*BDH T.00.03*) i dos vasos caliciformes (*BDH SP.01.09* i *10*; Ferrer 2017b). Mentre que la variant de **to** de dos traços (⊐), només es documenta al plom de procedència desconeguda ja esmentat (*BDH T.00.03*) i a l'abecedari del Castellet de Bernabé (*BDH V.06.003*).

Les excepcions amb variants de quatre traços a la zona edetana són molt escasses. Així la variant supercomplexa de quatre traços de **to** (⊓) només es documenta al Tossal de Sant Miquel de Llúria, tres cop en un parell de ceràmiques pintades, un cop al segment *antorba+* (F.13.32), fent parella amb una variant de **ti** de tres traços (⊑), un al segment *toiros+* de la mateixa peça (F.13.32) i un altre cop al segment *istos* (F.13.31). També a l'abecedari del Tos Pelat (*BDH V.21.01-02*; Burriel *et al.* 2011) es documenta la variant supercomplexa de quatre traços, tant de **ti** (⊑), com de **to** (⊓), fent parella amb les de tres (⊑ / ⊓). En canvi, a l'abecedari del Castellet de Bernabé (*BDH V.06.003*) la parella documentada és la **to** de tres traços (⊓) i la de dos (⊐). De fet, els dos abecedaris ens donen la solució, hi ha dues escoles epigràfiques duals que coexisteixen a la zona edetana, una que fa la dualitat amb la simple i la complexa i una altra que la fa amb la complexa i la supercomplexa. En aquest cas, la dualitat paleogràfica no es correspon amb la realitat, com a mínim la dels abecedaris dels ss. IV i III a.C.

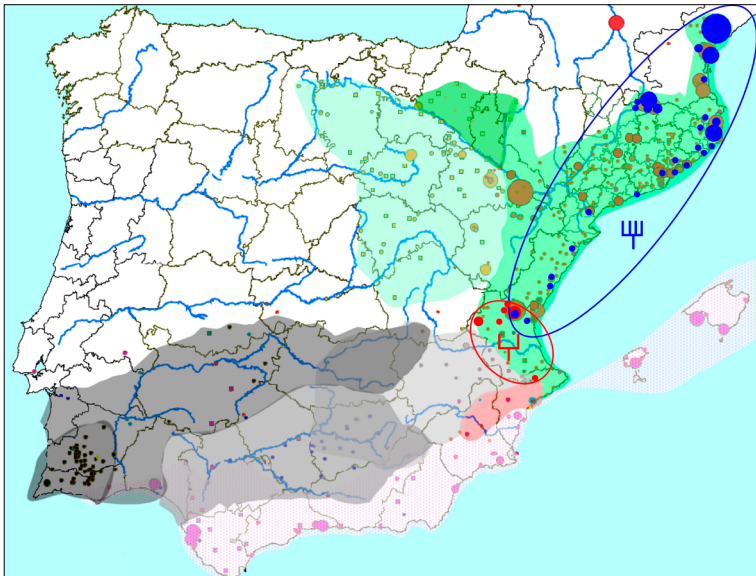

Fig. 8. Distribució de les inscripcions amb les variants ibèriques de **ti** i **to** de quatre traços (el-lipse superior) i les de **ti** i **to** de dos traços (el-lipse inferior).

Mentre que la variant simple de **ta** es la variant en forma de creu (**ta1**: X), la variant complexa es pot formar afegint un traç vertical o dos petits traços en cada hemisferi (**BDH ta2**: ✱ i **BDH ta3**: ✱). A les zones C i B es detecten algunes variants de **ta** (fig. 9), que serien compatibles amb la condició de supercomplexes (Ferrer i Medina 2018, 128). Una es documenta al text *taṛsa* d'una ceràmica àtica del s. V a.C. del Mas Castellar de Pontós (*BDH GI.08.06*; Ferrer *et al.* 2016) que és la inscripció ibèrica més antiga per cronologia estratigràfica. Aquest signe, a més dels tres traços de rigor, presenta un quart traç a la meitat inferior (**BDH ta6**: ✱). Tot i que a les excavacions de 2019 ha sortit al mateix edifici un text idèntic de *ductus* també similar, sense el traç addicional, cosa que aniria en favor de considerar que en realitat en el primer cas, el traç addicional suplementari es tracta d'un traç adventici producte d'una deficient realització en allargar el traç superior.⁵

Fig. 9. Possibles variants supercomplexes de **ta**: 1, Pontós (*BDH GI.08.06*) i Ensérune (B.1.26); 2, Ullastret (C.2.19).

Aquesta mateixa oposició es podria detectar en una ceràmica àtica d'Ullastret (C.2.19) al text *taṛtolobaiketabam*, on a la variant complexa (✱) se li oposa una variant supercomplexa amb un petit traç al lateral superior dret (**BDH ta7**: ✱). En aquest cas, la distribució no seria coherent, ja que l'element **taṛ** que apareix a la de Pontós representat per la supercomplexa, es el que apareix a Ullastret representat per la complexa. També en aquest cas es podria tractar d'un traç adventici, producte d'una realització deficient. La mateixa

5 Agraïxo a Enriqueta Pons les informacions i fotografies facilitades.

variant supercomplexa (✱) que es documenta a Pontós es documenta també al text *tatar* d'una inscripció sobre ceràmica àtica d'Ensérune (B.1.26), que a més fa parella amb una variant complexa estàndard que la precedeix (✱), on sembla menys clar que es tracti d'un error.

Pel que fa a **tu** (**tu1**: Δ), les variants complexes més habituals són les que presenten a l'interior del triangle un traç, ja sigui complet (**tu3**: Δ) o incomplet (**tu2**: Δ), o un punt (**tu6**: Δ). Molt esporàdicament algunes variants poden presentar formes sense la línia base ($\wedge / \Lambda$), com sembla clar que passa als abecedaris de Ger (BDH GI.01.01c) i La Tor de Querol (BDH PYO.03.09).

Així doncs, les possibles variants supercomplexes (fig. 10) podrien ser les que presenten un triangle interior (**tu4**: Δ), com la que es documenta al plom F.17.1 de Los Villares al segment *tundibaarde*, on el primer element *tundi* podria ser el mateix que es representa amb la variant amb punt central al plom d'Ensérune (Δ). En aquest plom hi ha una aparent incoherència, ja que al mateix text apareix l'antropònim *katubaife*, probable adaptació ibèrica del nom gal *Catumaros*, amb la variant de **tu** amb traç central (Δ), que hauria de ser per tant la sorda. Per tant, tindriem en aquest text dues variants candidates a ser la variant complexa. L'element *katu* apareix consistentment representat en una desena de textos per la forma complexa amb el traç central, però també un cop amb la variant amb punt central (B.1.245). Caldria tenir en compte aquest fet per si en el futur apareixen més dades que permetin plantejar una triple oposició en el signe **tu** que involucri aquestes dues variants més la variant del triangle exempt ($\Delta / \Delta / \Delta$), però tot fa l'efecte de ser una inconsistència de l'escriba.

Una altra variant que podria encaixar com a supercomplexa és la que presenta un cercle central (BDH **tu8**: Δ), com la d'una pintada de Lliria (F.13.6). En una altra pintada (F.13.9) no queda clar si és cercle o triangle, però no sembla que sigui una simple línia. A més, coincidiria en representar en ambdós textos l'element *baltußer* característic de la tipologia de recipients en els que apareix. El mateix element, *baltuś*], apareix també a una altra ceràmica pintada de Lliria (F.13.16), aparentment representat amb la variant amb traç central (Δ), tot i que es tracta d'una inscripció molt desgastada.

També podria considerar-se supercomplexa, la variant que porta un angle interior a l'abecedari de Bolvir (BDH **tu14**: Δ), de forma similar a la marca de la variant complexa de **ko** d'aquest mateix abecedari. Tot i que en aquest cas, en ser un abecedari, queda clar que aquesta variant està actuant com a variant complexa en oposició a una variant simple, representada per un triangle exempt (Δ).

Fig. 10. Possibles variants supercomplexes de **tu**: 1, Los Villares (F.17.1); 2, Lliria (F.13.6, fot. BDH); 3, Bolvir (BDH GI.03.01b).

Pel que fa a **te**, no hi ha quasi cap variant clara que pugui ser classificada com a supercomplexa (fig. 11), ja que totes tenen un (**te8**: ⊖ / **te11**: ⊕) o dos traços (**te14**: ⊕), amb diverses variants rectangulars o romboidals i amb diverses orientacions dels traços. Cal descartar l'existència de la variant que tindria només mig traç vertical (**te12**: ⊕) i que suposadament es documentaria a un dels ploms de Los Villares (F.17.1), però es una lectura errònia del cercle amb traç horitzontal (⊖). L'única excepció podria ser la variant que es documenta al plom del Grau Vell (BDH V.04.61) que sembla portar un doble traç diagonal (BDH **te20**: ⊗), tal com ja ho reflecteix el dibuix publicat (Aranegui 2004, 78) i el comentari de l'editor (Ballester 2006, 104) i que en principi les fotografies publicades semblen suportar, tot i que no ho he pogut confirmar per autòpsia⁶. En tractar-se d'un cas únic no es pot descartar un error de traçat, en el que un traç defectuós original, s'hagi corregit amb un segon traç, tot i que els dos traços es veuen ben centrats.

Les suposades variants de **te** (MLH II **te7** / BDH **bu4**: ⊞, MLH II **te8** / BDH **bu5**: ⊞), respectivament amb dos i tres punts interiors, crec que tal com ja s'ha proposat (Rodríguez 2003) encaixen més com a variants de **bu** que no pas de **te**. Aquestes variants serien compatibles amb la variant **bu2** (⊞) i d'altres de similars que apareixen als ploms de Pech Maho i a d'altres inscripcions de la zona B, tot i que aleshores caldria explicar perquè hi ha variants marcades de **bu**, en un context on aquest signe no hauria d'estar formant part de cap dualitat. En el context actual sembla que l'explicació més probable és pensar

6 El plom està actualment il·localitzable. La Universitat de València el va lliurar al Museu de Sagunt, però al museu només tenen un plom anepigràfic (S-18-26/GV 02/2065-265), procedent també de les excavacions del 2002 del Grau Vell. El de referència GV 02/2057 no es va localitzar el 24/1/2018. Agraïxo a C. Aranegui (UV) i E. Hernández (Museu de Sagunt) les informacions facilitades i les gestions realitzades.

que són relíquies paleogràfiques que procedeixen de l'escriptura paleohispànica original, on sí que molt probablement hi hauria labials marcades (Ferrer 2017a) i que també es comencen a detectar a l'escriptura turdetana (Ferrer 2018b, e.p.a), però caldria estar a l'aguait d'altres possibilitats, per si es tractés d'alguna particularitat local.

Fig. 11. Variants principals de **te**: 1, Los Villares (F.17.1); 2, Col·lecció Ballesta (BDH V.06.082); 3, Ullastret (C.2.22); 4, Grau Vell (BDH V.04.61).

La conclusió que es pot extreure de l'anàlisi paleogràfic de les variants supercomplexes a les dentals és que no sembla que l'escriptura *trial* fos un mecanisme operatiu a les dentals. Per una part, es pot descartar que les tres variants dels signes **ti** i **to**, de dos, tres i quatre traços, actuessin com a *trialitat*, ja que la distribució geogràfica de la variant supercomplexa i de la variant simple es pràcticament exclouent. En el cas de **ta**, tot i la l'existència esporàdica d'algunes possibles variants supercomplexes, la majoria podrien passar com errors de traçat. En el cas de **tu** les dades són massa escasses per considerar-les significatives i pràcticament inexistent en el cas de **te**.

6. La coherència de l'ús de escriptura *trial* a les velars **ka** i **ke**

Les variants supercomplexes de **ka** i **ke** mostren una certa coherència en el seu ús, ja que acostumen a ser usades en els mateixos elements. El cas més clar és el del formant antroponímic **balke** (Untermann 1990, nº 25; Rodríguez 2014, nº 24), documentat en llatí amb sorda, *balci* (TS = CIL I² 709), que apareix al plom de Castelló (F.6.1) a l'antroponim *balkebiuŕ*, i a tres ceràmiques pintades de Llíria, a *balkeuni* (F.13.18), *balkebeŕei* (F.13.6) i un fragmentat *balkebe[* (F.13.9). Aquest formant també apareix a la inscripció de la falcata (BDH V.22.01), on tot fa pensar que la variant que habitualment considerariem simple de **ke**, està actuant com a variant de **ba** i que per tan la lectura seria *Jbanbalkes* (Rodríguez 1998).

Una altra possible coherència és la de l'element **iskeŕ** (Untermann 1990, nº 64; Rodríguez 2014, nº 69), documentat en greco-ibèric amb sorda, *iskeŕ*

(G.1.1), que apareix amb la variant de doble traç, tant al plom de Lliria F.13.2, tot i que en un segment de lectura dubtosa, *sakaři[s]keř*. També seria el cas del nou plom del Museu de Lliria, on apareix el possible antropònim *]loriske[ř?]* (Ferrer i Escrivà 2015). Una variant d'aquest element, *]kiskeř*, també es documenta amb la variant de doble traç a una ceràmica pintada (F.13.6).

Finalment, també podria haver-hi coherència a l'element *sakař* (Untermann 1990, n° 96; Rodríguez 2014, n° 113), documentat en greco-ibèric amb sorda, *sakař* (G.1.1), que és el que es documenta amb la variant supercomplexa al plom F.17.2 de Los Villares i que podria documentar-se també al plom F.13.2 de Lliria en un element de lectura dubtosa en una zona erosionada, *sakaři[s]keř*, però que per la posició dels traços interiors en posició elevada es plausible considerar l'existència dels traços inferiors.

També es detectaria coherència en l'ús de la variant supercomplexa al plom F.17.1 de Los Villares, ja que les quatre variants supercomplexes (⌘) apareixen al mateix element, la unitat metrològica que va seguida de diferents quantitats, tot i que en alguns casos l'erosió de la superfície en dificulta la lectura. En canvi, tota la resta d'elements en els que apareix el signe *ka*, usen la variant complexa (⌘ / ⌘): *arakařer* p.e.

7. El problema de la generalització del trial

En principi, no és excessivament problemàtic que les trialitats explícites només apareguin en tres inscripcions, ja que de fet de les més de 800 inscripcions (plausiblement) duals, només hi ha 46 inscripcions que presentin dualitats explícites, comptant tant les primàries, com les secundàries (Ferrer 2015) i per tant les probabilitats de que les tres variants d'un mateix signe, en el cas que existís la possibilitat, es documentin en un mateix text són molt baixes i només esperable en els textos més llargs.

Si que és un problema el fet que els tres ploms amb trialitats, el de Castelló, amb 154 signes, el d'Ensérune, amb 139 signes, i el de Los Villares, amb 121 signes, no siguin els textos duals més llargs, ja que els ploms més llargs de Pech Maho (*BDH* AUD.05.34 i 36), respectivament amb 292 i 272 signes, i el plom llarg d'Empúries (*BDH* GI.10.11), amb 241, quasi els doblen. Per tant, si el sistema trial fos general, s'esperaria que aparegués explícitament en els textos més llargs duals. Cosa que no passa i per tant podem concloure que el sistema trial, d'existir, hauria d'estar restringit només a un subconjunt dels textos duals.

Seq.	Referència	Jaciment	Núm. signes
1	AUD.05.36	Pech Maho	292
2	AUD.05.34	Pech Maho	272
3	GI.10.11	Empúries	241
4	F.17.1	Los Villares	230
5	F.13.2	Llíria	208
6	C.2.3	Ullastret	179
7	C.4.1	Palamós	176
8	F.13.3	Llíria	157
9	F.6.1	Castelló	154
10	AUD.05.35	Pech Maho	151
11	HER.02.373	Ensérune	139
12	AUD.05.38	Pech Maho	123
13	F.17.2	Los Villares	121
14	AUD.05.37	Pech Maho	121

Tabla. 4. Inscripcions duals (ploms) de major longitud.

Tampoc acaba d'encaixar estadísticament que siguin precisament les velars **ka** i **ke** les úniques que apareixen formant trialitat, ja que tot i ser signes sil·làbics freqüents, el signe **ti** és molt més freqüent en termes generals i tant **ti** com **te** doblen a **ka** i **ke** en nombre de dualitats. Per tant, fins i tot en el subconjunt d'inscripcions on el sistema trial fos vigent, si el sistema trial afectés a tots els signes sil·làbics dentals i velars s'esperaria que es documentés més freqüentment en els signes més freqüents. Aquesta irregularitat fa pensar que podria ser un comportament restringit a les velars, que són els únics documentats en els paral·lels llatins que mostren aspiració.

Signe	Dualitats Expícites	Freqüència
ti	20	4,4 %
te	18	2,6 %
ki	13	2,2 %
ta	12	3,1 %
ka	11	3,1 %
í	11	6,4 %
ke	10	3,1 %
tu	9	1,4 %
e	8	6,5 %
...	...	...

Tabla. 5. Nombre de dualitats explícites i freqüència general per signe.

Tampoc cap dels abecedaris duals identificats confirma la seva existència, ni els tres duals estàndard de La Cerdanya (Ferrer 2013; 2014a; 2014b), de Ger (*BDH* GI.01.01c), Bolvir (*BDH* GI.03.01b) i La Tor de Querol (*BDH* PYO.03.09), ni els dos ampliat edetans del Castellet de Bernabé (*BDH* V.06.003; Ferrer 2009) i el Tos Pelat (*BDH* V.21.01-02; Burriel *et al.* 2011), tot i que ambdós són fragmentaris. I de fet, en cap dels cinc apareixen clarament els signes **ka** i **ke**, potser encara algun abecedari edetà ens donarà alguna sorpresa trial en el futur.

Un altre problema es planteja quan analitzem el jaciment del Tossal de Sant Miquel com a conjunt. D'aquest jaciment en coneixem ja més d'un centenar d'inscripcions la majoria pintades i relativament curtes, per tant que es documentessin trialitats explícites no és probable, però si l'escriptura usada fos trial, s'esperaria detectar l'ús més o menys equilibrat de les tres variants. Però no és així, ni tant sols pel signe **ke**, ja que tot i que es documenten les tres variants, la complexa apareix sis vegades, la supercomplexa, vuit, la simple només apareix un cop i amb dubtes de que pugui ser **ba** per representar una més familiar seqüència *bamiegjar*, que no pas *gemiegjar* (Ferrer 2006, 155, nota 106; Ferrer i Escrivà 2015, 148). Aquesta variant de **ba** arrodonida, **ba2**,

fins a poder ser confosa amb la simple de **ke**, **ke7**, també es podria estar usant a la inscripció de la falcata (*BDH V.22.01*). La forma **ba2** és especialment freqüent a les inscripcions més antigues i a Ullastret en particular, tot i que cal tenir present que la variant de **ba** usada normalment a Llúria és **ba1**, el traç vertical, que es documenta més de 20 vegades. En tot cas, aquest desequilibri en la representació de la simple, que podria fins i tot desaparèixer, fa pensar que tal com passa en alguns casos amb els signes **ti** i **to**, la dualitat de **ke** probablement s'expressa a Llúria oposant una variant complexa amb una de supercomplexa.

8. El valor de la variant supercomplexa per ka i ke

Respecte de quin podria ser el valor expressat per la variant supercomplexa dels signes **ka** i **ke**, com ja he plantejat en un treball anterior (Ferrer 2017a, 81-82) les dades disponibles són massa escasses per proposar una hipòtesi sòlida. Tot i així, assumint que la complexa representa la velar sorda i la simple la velar sonora, d'acord amb el plantejament general del sistema dual. He plantejat la possibilitat que la variant supercomplexa fos un intent de representar la velar sorda aspirada, que es la que amb més freqüència apareix representada en inscripcions llatines que transcriuen noms indígenes (Ferrer 2017a, 81). Com seria el cas d'*Vrchail* (*CIL* II 1087) d'Alcalá del Río (Sevilla), d'*Vrchatetel* (*CIL* II 2967) de Muruzábal de Andi6n (Navarra), encara que ambdues inscripcions estan clarament fora del territori ibèric, *Vrcha* podria correspondre a un dels formants antroponímics ibèrics millor coneguts **urke** (Untermann 1990, n° 140; Rodríguez 2014, n° 168) i que a més acostuma a aparèixer representat amb la variant supercomplexa de **ke**. També seria el cas d'un dels genets *segienses* de la *Turma Saluitana*, *Chadar* (TS = *CIL* I² 709), tot i que aquest també fora del territori ibèric, ja probablement en zona vascona. Finalment, tenint en compte les afinitats entre l'antroponímia ibèrica i l'aquitana (Gorrochategui 1995), potser també podria ser un indicati favorable a que la supercomplexa representi a la velar aspirada, que un dels elements que apareix representat per la supercomplexa **sakar** tingui en el seu plausible equivalent aquità *Sahar* (Gorrochategui 1995, 228, nota 102), amb una aspirada en lloc de la velar. En aquesta línia, potser les variants supercomplexes dels signes sil·làbics velars estiguessin representant estrictament el fenomen de l'aspiració, és a dir, la fricativa glotal sorda. Tot i que en els paral·lels llatins, grecs i greco-ibèrics d'antroponims ibèrics no n'apareixen rastres, no es pot descartar completament la seva existència. Si fos el cas, potser alguna variant

d'escriptura l'hagués intentat representar, com potser també podrien ser les vocals marcades de l'escriptura dual ampliada (Ferrer 2015, 350). En qualsevol de les dues alternatives, caldria tenir en compte els problemes que planteja identificar les variants supercomplexes als signes **ki** i **ko**.

9. Les variants supercomplexes meridionals

El cas més clar de possible variant supercomplexa a les escriptures meridionals és el cas del signe **ka** de la tapa de plom de la necròpolis de Piquía (Arjona, Jaén) en la que el signe **ka** (𐌑) apareix amb dos traços interiors (*BDH* J.07.01; de Hoz 2015; Ferrer 2018b). La documentació d'aquesta variant és sorprenent, ja que la freqüència de les variants complexes del signe **ka** a escriptures meridionals és molt més baixa que a les nord-orientals (fig. 12). Així, el 85% de variants meridionals de **ka** són simples (𐌑), només cinc variants documentades un cop cadascuna podrien actuar com a variants complexes. La del Amarejo (*BDH* AB.06.04) que porta un punt interior a l'extrem superior (𐌑), la de dos vasos de plata de Santisteban del Puerto (H.3.1 i H.3.2) amb un petit traç interior a mitja alçada (𐌑 i 𐌑), una del plom de La bastida (G.7.2), amb el traç cap a l'exterior (𐌑), i probablement una cinquena (𐌑) del plom Gil Farrés (*BDH* SP.01.07; *MLH* III *10), tot i que només conegut per una fotografia de mala qualitat, que també podria ser una variant irregular del signe **a** (𐌐). Pel que fa a la llegenda **okanaka** (*BDH* Mon-116; Faria 1996, 229; 1999, 156), sembla que la lectura correcta seria **sabora** (Ferrer e.p. a i b) i per tant desapareixerien les dues suposades variants complexes, que serien de fet signes **a** (𐌐) amb el traç interior horitzontal.

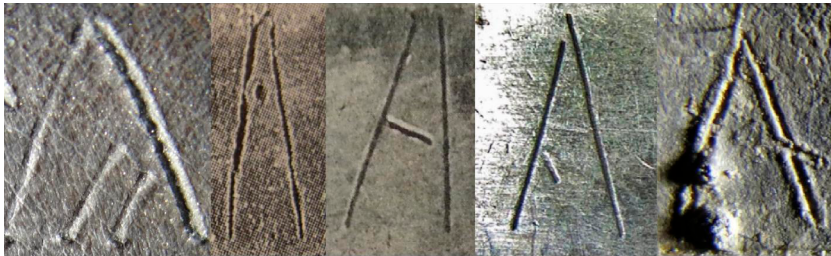

Fig. 12. 1 Variant supercomplexa: Piquía (*BDH* J.07.01). I variants complexes de **ka**: 2, El Amarejo (*BDH* AB.06.04); 3, Santisteban del Puerto (H.3.2 y H.3.1); 4, La Bastida (G.7.2).

10. Conclusions

L'ús de tres variants del signe **ke** als ploms d'Ensérune (BDH AUD.05.373) (C / C / €) i Castelló (F.6.1) (C / C / €), i del signe **ka** (A / A / A) a un dels ploms de Los Villares (F.17.2) és un fet. Els tres textos són clarament unitaris, per tant no és possible atribuir aquest fet a mans diferents. Tampoc es pot atribuir el fenomen a lectures dubtoses ja que les fotografies disponibles, confirmades per les autòpsies realitzades, estableixen clarament que les tres variants existeixen. Fet, a més a més, ja reconegut en dos casos tant pels editors originals, com a *MLH*.

Addicionalment, l'ús de la variant supercomplexa en aquests textos és coherent, ja que en el cas del plom d'Ensérune apareix usada en les dues ocurrences del mateix text (C): *tundiken*. I en el cas del plom de Castelló, l'ús a l'element *balké* (€), seria coherent amb que a les inscripcions presumiblement duals, aquest element aparegui sempre representat amb una variant supercomplexa de **ke** (C). També l'ús de la variant supercomplexa de **ka** (A) al plom F.17.1 de Los Villares és coherent i s'usa sempre a la unitat metrològica **ka**. Així doncs, no sembla plausible pensar en un ús aberrant o decoratiu dels traços addicionals, sinó en un ús regular que algunes escoles epigràfiques van considerar útil, per disposar de nous fonemes sense necessitat d'afegir nous signes.

Les inscripcions amb variants supercomplexes de **ka** i **ke**, es concentren a la zona edetana: El Tossal de Sant Miquel (Llíria), El Castellet de Bernabé (Llíria), El Rabosero (Torres-Torres), Los Villares (Caudete de la Fuentes) i el Abrigo Burgal (Siete Aguas), amb l'extensió al nord del plom de Castelló i l'única excepció llunyana seria la del plom d'Ensérune.

De fet, l'anàlisi de distribució de les variants supercomplexes als textos duals més llargs confirma clarament que el sistema trial no era una realitat generalitzada, ja que hi ha textos que doblen en longitud als que documenten el trial, com els més llargs de Pech Maho i d'Empúries, on no n'apareix cap rastre.

Analitzant les velars com a conjunt, tampoc sembla normal que els tres casos documentats de trialitat explícites corresponguin a velars. La concentració a les velars **ka** i **ke**, es superior al que li correspondria per la seva freqüència, ja que tant els signes **ti** como **te** presenten freqüències generals i de dualitats molt superiors a **ka** i **ke**. Paleogràficament tampoc no sembla probable l'existència de variables supercomplexes als signes **ki** i **ko** i només

per **ku** (⊙ o ⊙) es podria arribar a defensar. Així doncs, tampoc sembla que el sistema afectés a tots els signes velars, sinó que estrictament podria marcar un ús especial dels signes **ka** i **ke**.

Respecte de les dentals, l'anàlisi paleogràfic d'identificació de variants supercomplexes permet descartar que les tres variants dels signes **ti** i **to**, de dos (𐌛 / 𐌛), tres (𐌛 / 𐌛) i quatre traços (𐌛 / 𐌛), actuessin com a trialitat a l'escriptura ibèrica nord-oriental, ja que la distribució geogràfica de la variant supercomplexa i de la variant simple es pràcticament exclouent. Només a la zona edetana semblen haver conviscut, però els dos abecedaris coneguts del Tos pelat i del Castellet de Bernabé documenten que una escola feia l'oposició dual entre la variant de quatre traços i la de tres (𐌛 / 𐌛 i 𐌛 / 𐌛), mentre que l'altre la feia amb la variant de tres i la de dos (𐌛 / 𐌛 i 𐌛 / 𐌛). Tampoc sembla que el sistema trial s'usés a la resta de dentals, tot i l'existència esporàdica d'algunes possibles variants supercomplexes, que en alguns casos poden ser errors de traçat, com podrien ser la major part dels casos de **ta** (𐌛), i en d'altres correspondre estrictament a al·lògrafs sense valor diferenciat, com podria ser el cas de **tu** (𐌛 o 𐌛).

Fins i tot pel signe **ke** sembla poc probable l'ús de l'escriptura trial al conjunt d'inscripcions de Llúria, ja que tot i tractar-se d'inscripcions curtes, si el sistema trial s'usés, s'esperaria una presència més o menys equilibrada de les tres variants, però pràcticament només es detecten la variant supercomplexa de dos traços (𐌛) i la complexa d'un traç (𐌛). Per tant, sembla que fins i tot pel signe **ke** a Llúria mateix l'ús del mecanisme trial, si es va arribar a usar, ja no estava en ús a la cronologia final del jaciment, de la que procedeixen gairebé totes les inscripcions conegudes.

Respecte del valor que li correspondria a les variants supercomplexes de **ke** (𐌛, 𐌛, 𐌛, 𐌛 i 𐌛) i **ka** (𐌛, 𐌛, 𐌛 i 𐌛), una primera hipòtesi de treball és que fos una forma de marcar les velars aspirades, tenint en compte que els (escassos) paral·lels disponibles en llatí, tot i que fora de territori ibèric, *Vrchail* i *Vrchatetel*, documenten aquest so en el formant ibèric **urke**, que es un dels que apareix representat amb variant supercomplexa, encara que no entre els de trialitat explícita. Alternativament, si tal com sembla, era un fenomen exclusiu de les velars, també es podria considerar la possibilitat que fos una forma de representar l'aspiració simple.

Tot i que l'existència de les trialitats de **ke** i **ka** podria explicar-se a primer cop d'ull com una innovació, ja que sembla plausible considerar que es pugui adaptar el model dual a un model trial, un cop s'ha interioritzat el mecanisme

que permet modificar el valor d'un signe amb un traç, i crear un nou signe afegint un segon traç. Si es tractés d'una innovació, probablement en trobaríem un ús més sistemàtic, encara que fos només en una zona geogràfica concreta. En aquest cas, a més, caldria considerar que la innovació no va tenir èxit i va ser abandonada al poc temps, tal com podrien estar documentant el conjunt d'inscripcions de Llúria i els abecedaris edetans. A més, la tendència general que detectem a les escriptures paleohispàniques amb el pas del temps va en la direcció oposada de simplificar la complexitat original, que en diverses branques comporta l'eliminació completa del mecanisme de la dualitat, com acaba passat, com a mínim, tant a l'escriptura ibèrica com a la celtibèrica.

Al meu parer, l'alternativa més probable es que el sistema trial no fos una innovació, sinó una característica ja existent en el model de l'escriptura paleohispànica original que va passar a les escriptures intermèdies nord-oriental i meridional i que va ser mantingut com a mínim per alguna de les escoles epigràfiques de l'ibèric nord-oriental en els casos en que un signe presentava més de dues variants fonètiques significatives, potser reflectint alguna particularitat dialectal. La presència general de variants supercomplexes a l'escriptura nord-oriental en signes on sembla clar que no hi ha trialitat, com seria el cas de **ti** i **to**, tindria una millor explicació si el seu origen estigués en un antic sistema trial que ha caigut en desús i que en passar a dual, una escola ha triat les dues variants inferiors, dos i tres traços, i l'altra, les superiors, tres i quatre traços. Aquest comportament seria similar al de les possibles variants complexes dels signes labials que no tenen sentit en ibèric, però són probablement el testimoni de la seva existència a les escriptures antecessores. I sobretot, a favor d'aquesta alternativa estaria el fet que a l'escriptura turdetana es detecten candidats a actuar com a variants supercomplexes, el més clar en el signe **ka** de la inscripció de Piquia, circumstància que, tindria com a explicació més econòmica que fos una característica heretada, més que no pas un doble origen independent.

| B I B L I O G R A F I A |

- Aranegui 2004: C. Aranegui, *Sagunto: oppidum, emporio y municipio romano*, Barcelona 2004.
- Ballester 2006: X. Ballester, "Anexo: comentario grafemático y lingüístico al plomo ibérico de Grau Vell", *Arqueo Mediterrània* 9, 2006, 103-104.
- Buriel *et al.* 2011: J. M^a. Burriel, C. Mata, J. Ferrer i Jané, A. L. Ruiz, J. Velaza, Mª A. Peiró, C. Roldán, S. Murcia i A. Doménech, "El plomo escrito del Tos Pelat (Moncada, Valencia)", *PalHisp* 11, 2011, 191-224.
- Faria 1996: A. M. de Faria "[Recensão de] *Tabula Imperii Romani*: Hoja J -29: CSIC, 1995", *Conimbriga* 35, 1996, 227-234.
- Faria 1999: A. M. de Faria, "Novas notas de onomástica hispànica pré-romana", *RPA* 2.1, 1999, 153-161.
- Faria 2013: A. M. de Faria, "Crónica de onomástica palaeo-hispànica (20)", *RPA* 16, 2002, 187-212.
- Ferrer 2005: J. Ferrer i Jané, "Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives", *PalHisp* 5, 2005, 957-982.
- Ferrer 2009: J. Ferrer i Jané, "El sistema de numerales ibérico: avances en su conocimiento", *PalHisp* 9, 2009, 451-479.
- Ferrer 2010: J. Ferrer i Jané, "El sistema dual de l'escriptura ibèrica sud-oriental", *Veleia* 27, 2010, 69-113.
- Ferrer 2013: J. Ferrer i Jané, "Deux alphabets ibères duales rupestres de Cerdagne", *Sources* 1, 2013, 9-18.
- Ferrer 2014a: J. Ferrer i Jané, "Deux nouveaux alphabets ibères rupestres de Cerdagne", *Sources* 2, 2014, 11-20.
- Ferrer 2014b: J. Ferrer i Jané, "Ibèric **kutu** i els abecedaris ibèrics", *Veleia* 30, 2014, 227-259.
- Ferrer 2015: J. Ferrer i Jané, "Las dualidades secundarias de la escritura ibérica nororiental", *ELEA* 14, 2015, 309-364.
- Ferrer 2017a: J. Ferrer i Jané, "El origen dual de las escrituras paleohispánicas: un nuevo modelo genealógico", *PalHisp* 17, 2017, 55-94.
- Ferrer 2017b: J. Ferrer i Jané, "Dos vasos caliciformes amb inscripció ibèrica *ante cocturam* del museu de Figuerola del Camp i el seu espectacular conjunt de falsos", *Saguntum* 49, 2017, 85-101.
- Ferrer 2018a: J. Ferrer i Jané, "A la recerca dels teònims ibèrics. A propòsit d'una nova lectura d'una inscripció ibèrica rupestre d'Oceja (Cerdanya)", a: J. M. Vallejo, I. Igartua i C. García Castillero (eds.), *Studia Philologica et Diachronica in Honorem Joaquin Gorrochategui. Indoeuropaea et Palaeohispanica*, Vitoria 2018, 101-126.
- Ferrer 2018b: J. Ferrer i Jané, "El signo S65 de la escritura meridional: A propósito de la inscripción de la necrópolis de Piquía (Arjona, Jaén)", *ELEA* 15, 2018, 139-180.
- Ferrer e.p. a: J. Ferrer i Jané, "La escritura turdetana en el contexto de las escrituras paleohispánicas", a: N. Moncunill i M. Ramírez Sádaba (eds.), *Aprender la escritura, olvidar la escritura. Nuevas perspectivas sobre la historia de la escritura en el mediterráneo occidental*, Vitoria, en premsa.
- Ferrer e.p. b: J. Ferrer i Jané, "**Sabora**: nueva lectura de los plomos monetiformes en escritura turdetana de leyenda **Okanaka**", *Liburna*, en premsa.
- Ferrer e.p. c: J. Ferrer i Jané, "L'abecedari no dual de L'Esquirol: Novetats d'epigrafià ibèrica rupestre ausetana", en preparació.

- Ferrer *et al.* 2016: J. Ferrer i Jané, D. Asensio i E. Pons, “Novetats epigràfiques ibèriques dels segles V-IV a.C. del Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà)”, *Cypsela* 20, 2016, 117-139.
- Ferrer i Escrivà 2013: J. Ferrer i V. Escrivà, “Quatre noves inscripcions ibèriques pintades procedents de Llúria”, *PalHisp* 13, 2013, 461-482.
- Ferrer i Escrivà 2015: J. Ferrer i Jané i V. Escrivà, “Tres nuevas inscripciones ibéricas del Museo Arqueológico de Llúria”, *PalHisp* 15, 2015, 143-159.
- Ferrer i Medina 2018: J. Ferrer i Jané i E. Medina, “Una nova inscripció ibèrica procedent de Can Vallmanya (Vidreres): **Baika** i **Baiketa** també són **Baikar**”, *Cypsela* 21, 2018, 119-133.
- Ferrer i Moncunill 2019: J. Ferrer i Jané i N. Moncunill, “Palaeohispanic writing systems: classification, origin and development”, a: J. Velaza i A. G. Sinner (eds.), *Palaeohispanic Languages and Epigraphies*, Oxford 2019, 78-108.
- Fletcher i Silgo 1996-97: D. Fletcher i L. Silgo, “Inscripción ibérica rupestre del abrigo Bungal (Siete Aguas)”, *Arse* 30-31, 1996-97, 77-80.
- Gorrochategui 1993: J. Gorrochategui, “La onomástica aquitana y su relación con la ibérica”, a: J. Untermann i F. Villar (eds.), *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca 1993, 609-634.
- de Hoz 2011: J. de Hoz, *Historia lingüística de la península Ibérica en la Antigüedad. II. El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*, Madrid 2011.
- de Hoz 2013: J. de Hoz, “La lingüística ibérica antes y después de Luis Michelena”, a: *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, Vitoria 2013, 643-672.
- de Hoz 2015: J. de Hoz, “La lengua ibérica en Jaén, desde el s. IV hasta las inscripciones de Piquía y las Atalayuelas”, a: A. Ruiz i M. Molinos, M. (eds.), *Jaén, tierra ibera. 40 años de investigación y transferencia*, Jaén 2015, 393-406.
- de Hoz 2017: J. de Hoz, “La cuestión de la hipotética escritura dual en celtibérico”, *Ratna* 1, 2017, 87-92.
- Jordán 2005: C. Jordán, “¿Sistema dual de escritura en celtibérico?”, *PalHisp* 5, 2005, 1013-1030.
- Jordán 2007: C. Jordán, “Estudios sobre el sistema dual de escritura en epigrafía no monetar celtibérica”, *PalHisp* 7, 2007, 101-142.
- Jordán 2013: C. Jordán, “Encuentros y desencuentros sobre la lengua ibérica”, a: E. Blasco, P. Francalacci, A. Nocentini and G. Tanda (eds.), *Iberia e Sardegna. Legami linguistici, archeologici e genetici dal Mesolitico alla Tarda Età del Bronzo*, Milano 2013, 113-126.
- Lujan i López 2017: E. Lujan i A. López, “Nuevas inscripciones paleohispánicas del museo arqueológico de Sevilla”, *PalHisp* 17, 2017, 125-139.
- Orduña 2013: E. Orduña, “Los numerales ibéricos y el vascoiberismo”, *PalHisp* 13, 2013, 517-529.
- Rodríguez 1998: J. Rodríguez Ramos, “Sobre la lectura y la paleografía de la inscripción de la falcata saguntina MPV 314”, *Pyrenae* 29, 1998, 227-230.
- Rodríguez 2003: J. Rodríguez Ramos, “Revisión de algunas lecturas de las inscripciones íberas levantinas no monetales publicadas en los *Monumenta Linguarum Hispanicarum*”, *Pyrenae* 33-34, 2003, 365-373.
- Rodríguez 2004: J. Rodríguez Ramos, *Análisis de epigrafía íbera*, Vitoria 2004.
- Rodríguez 2014: J. Rodríguez Ramos, “Nuevo índice crítico de formantes de compuestos de tipo onomástico íberos”, *Arqueoweb: Revista sobre Arqueología en Internet* 15.1, 2014, 1-158.

- Rodríguez 2018: J. Rodríguez Ramos, “Estudio de fenómenos consonánticos de la lengua ibera”, *Veleia* 35, 2018, 1-24.
- Untermann 1980: J. Untermann, *Monumenta Linguarum Hispanicarum. II Die iberischen Inschriften aus Sudfrankreich*, Wiesbaden 1980.
- Untermann 1990: J. Untermann, *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III Die iberischen Inschriften aus Spanien*, Wiesbaden 1990.
- Velaza 2011: J. Velaza, “Los sufijos ibéricos en notación grecoibérica”, *ELEA* 11, 2011, 83-98.
- Velaza 2015: J. Velaza, “Chronica epigraphica iberica XII (2014)”, *PalHisp* 15, 2015, 249-271.

• • • •